

Kou en warmte in de stad

Over 'privacy in public' en geveinsde onverschilligheid

Op een zonnige middag in het voorjaar van 1990 zit Thaddeus Müller in het Vondelpark een boek te lezen. Zijn aandacht wordt afgeleid. Een paar meter van hem vandaan zit een 'aantrekkelijke moeder in een kleurig badpak' met haar kindje te spelen. Ze heeft een picknickmand bij zich, bladert wat in een tijdschrift en kijkt even naar de antropoloog. Er is oogcontact. Ze glimlacht. Ze lijkt gelukkig. De blik van Müller dwaalt verder. Rechts zitten twee meisjes te praten. Hij verstaat flarden. Een jongen komt langs fietsen en een van de meisjes roept iets naar hem. Links zit een verliefd stel. Ze strelen elkaar. Achter hem zit een man in de dertig de krant te lezen. Müller ziet dat de man naar het verliefde paartje kijkt en dat het meisje, over de schouder van haar vriend, de dertiger aankijkt. De man draait zich om en gaat op zijn buik liggen. Hij kijkt nu naar iemand anders en Müller volgt zijn blik weer... Zo ontwikkelt zich een netwerk van blikken en onuitgesproken gedachten en gevoelens, op het groene gras, in de vriendelijke zon. Het is het moment waarop bij Müller het idee

* Deze beschouwing is het resultaat van een experiment in zelfdiscipline. Als docent in antropologische onderzoeksmethoden werd ik geconfronteerd met 46 verslagen van studenten die in diverse openbare ruimtes het gedrag van mensen hadden geobserveerd. De tegenzin in het lezen en 'beoordelen' van zoveel teksten kon ik overwinnen door ze te beschouwen als materiaal van 'eigen' onderzoek, bruikbaar voor een kritische bespreking van een onlangs verschenen boek over de warmte van de stad. Ik dank de studenten voor hun toestemming gebruik te maken van hun waardevolle waarnemingen. Als cultuur – vaak – een kwestie is van zich schikken in het onvermijdelijke, de symbolische of psychologische tering naar de maatschappelijke nering zetten, van de culturele nood een metaculturele deugd maken, dan heb ik dat met het schrijven van dit essay gedaan. Dank ook aan mijn collega's Hein Streefkerk, Pepijn van de Port en Leon Deben, aan de warme-stad-auteur Thaddeus Müller en aan Rimke en Geertje van der Geest voor hun scherpe observaties.

geboren wordt van 'De Warme Stad'. Twaalf jaar later verschijnt het boek met die titel en promoveert Müller in Amsterdam, de stad waar het allemaal begon.

Zijn studie, schrijft hij, is een kanttekening bij het stereotiepe beeld van de koude anonieme stad zoals dat door diverse antropologen en sociologen beschreven is. Een van de eersten was Wirth (1938) in zijn theoretisch manifest van de 'Chicago School'. Vanwege de bevolkingsomvang, -dichtheid en -heterogeniteit van de grote stad dienen mensen zich anders tegenover elkaar te gedragen: onpersoonlijk, oppervlakkig, vluchtig. Het vermijden van persoonlijke betrokkenheid in het publieke domein is de enige manier om in deze 'wildernis' te overleven. Stedelingen beperken zich in hun contacten met anderen tot het hoogst noodzakelijke, functioneel en zakelijk, eendimensionaal. De ander is buschauffeur, een agent, een verkoper, een lokettiste of gewoon – in de meeste gevallen – een voorbijganger. Een nadere kennismaking is onnodig en ongewenst. Door zich zakelijk op te stellen in publieke ruimtes waar honderden mensen per minuut de 'revue' passeren, bewaren mensen tijd, ruimte, energie en emotie voor degenen met wie ze wel persoonlijk contact willen hebben. Volgens de Amerikaanse theoloog Harvey Cox, in zijn in 1965 verschenen bestseller *The Secular City*, was de anonimiteit van de grote stad een 'zegen' omdat anders de bewoners te gronde zouden gaan aan de overrompelende hoeveelheid publieke contacten.

Zo blijkt de anonimiteit van de stad een 'blessing in disguise' en kenmerken de meeste sociologische en antropologische studies van de stedelijke samenleving zich door ambivalentie en paradox: de kou van de stad is onvermijdelijk, en misschien te betreuren maar tegelijkertijd is zij een voorwaarde voor de warmte die mensen nastreven in hun privé-domein. Met name in het werk van Goffman (1963), Milgram (1977) en Lofland (1985, 1998) wordt die dubbelheid van publiek gedrag scherp getekend. Als stedelingen zich in de publieke ruimte begeven, zo vat Müller Loflands visie samen,

[M]oeten ze overgaan tot symbolische transformatie. Dit gedrag bestaat uit lichaamsbewegingen en -houdingen waarmee personen contact uit de weg gaan. Ze scheppen afstand door oogcontact te vermijden en zich niet opvallend te gedragen. Zo ontstaat een 'symbolisch schild van privacy', waardoor de sociale omgang in steden een onvriendelijk, kil en onverschillig karakter heeft (Müller 2002a: 20).

Maar, genietend in de lentezon van het Vondelpark, bedenkt Müller dat er meer aan de hand is en dat deze quasi-onverschilligheid een eenzijdig beeld van de stad geeft. De industriestad, citeert hij zijn promotor Brunt (1989: 9), heeft

plaatsgemaakt voor de pretstad. De binnenstad is het domein geworden waar jonge mensen met een redelijk inkomen en betrekkelijk veel vrije tijd verpozing zoeken al of niet vermengd met de aanwezigheid van toeristen die deze 'gezelligheid' met instemming en/of verbazing gadeslaan. Het aantal horecagelegenheden is exponentieel gestegen en hetzelfde geldt voor de vierkante meters terras. Mensen zoeken de stad op om zich te vermaken, ze gaan 'stappen', winkelen, op een terras zitten en storten zich op de dichtbevolkte dansvloer. Er is oog- en lichaamscontact in overvloed. Individuen wurmen zich met graagte door de menigte en leggen 'terloops' een warme hand op een schouder of de zachte ronding van een heup. In het voorbijgaan worden opmerkingen geplaatst die soms tot meer leiden. Er hangt een elektrische lading in de lucht, een erotische zelfs, niet alleen kou.

Hoe overtuigend is dit *andere* beeld van de stad? Müller schrijft dat observeren voor hem een vruchtbare onderzoeksmethode was: 'Ik heb dag in dag uit gekeken naar het gedrag van onbekenden, van vriend(inn)en en mezelf in het publieke domein als ik bijvoorbeeld uitging, door de stad fietste of boodschappen deed' (p. 25). Hij deed zijn observaties in cafés, discotheken, straten en parken en op markten. Uit die observaties kwam naar voren dat mensen zich in veel situaties hielden aan de regels die Lofland noemde ('zo min mogelijk opvallen, fysiek contact uit de weg gaan, contact vermijden en personen die er vreemd of anders uitzien op een afstand houden'). 'In veel situaties', maar hoe vaak? Hij geeft toe dat hij er niet in geslaagd is de stedelijke warmte 'op grote schaal' waar te nemen (p. 25), maar voegt daar in een voetnoot aan toe dat zijn observaties overeenkwamen met die van studenten die gelijksoortige observaties verricht hadden in het kader van het onderwijs dat hij gaf (1995-1997). Opvallend is echter dat we in zijn studie niets meer vernemen van die studentenobservaties en bijna niets van die van hemzelf. Observaties bleken grote beperkingen te hebben. Elders schrijft hij: 'Hoe kan iemand op basis van vluchtige observaties aflezen hoe mensen voelen of denken?' (Müller 2002b: 26).

Het toeval wil dat ik zes jaar later ook inzage kreeg in observaties van (in grote meerderheid vrouwelijke) antropologiestudenten, zoals ik in *mijn* voetnoot reeds vermeldde. Die 46 observaties bieden een mogelijkheid om met iets meer zelfvertrouwen een schatting te maken hoe 'gewoon' Müllers informatie over contactzoekende stedelingen nu is. Ik weet, kwantitatieve metingen maken geen deel uit van de huidige antropologische cultuur, maar een *indruk*, een *redelijk vermoeden*, over de al of niet alledaagsheid van antropologische observaties is toch gewenst. Uiteindelijk wil geen enkele antropoloog toch iets beschrijven dat onmiddellijk opgeslokt wordt in de spreekwoordelijke 'uitzon-

dering die de regel bevestigt'. Het lijkt daarom verstandig om de 46 observaties die mij in de schoot geworpen werden nader te beschouwen.

Alle studenten observeerden gedurende één uur het gedrag van mensen in een openbare ruimte. Hun was gevraagd speciaal te letten op de vraag of deze mensen contact zochten met anderen of – integendeel – zich van die anderen afschermden en een stukje privé-ruimte trachtten te behouden. De observaties vonden plaats in de trein en de tram, op het station en het vliegveld, in restaurants, winkels, bibliotheken, in een sportschool, in een computerzaal van de universiteit, in een centrum voor drugsverslaafden, in een stembureau, in een museum, op een boot en zelfs in de kortstondige glazen ruimte van een draaideur. Opvallend afwezig zijn de zonnige straten, parken en markten waar Müller rondhing, begrijpelijk want het was hartje winter toen de studenten op pad gingen.

Hun conclusies laten aan duidelijkheid niets te wensen over. In 44 van de 46 verslagen melden de studenten dat mensen in de publieke ruimte de 'regels' van Lofland secuur volgen: zij vermijden alle vormen van contact met onbekenden en gooien daarvoor een grote verscheidenheid van middelen in de strijd. Een kleine bloemlezing volgt.

Strategieën van afscherming

*Geen middel tot vervoering
maar middel van vervoer
Ellen Warmond*

Studente Kirsten van der Voort zit in een van de middelste coupés van de sneltrein Amsterdam-Den Haag. Het is zes uur in de avond. De meeste reizigers lijken zakenmensen en studenten. Ze observeert:

Als mensen de trein instappen, lopen de meesten eerst de gehele coupé door alvorens een zitplaats uit te kiezen. Sommigen lopen de coupé weer uit, ook al is er nog genoeg zitplek. Anderen kiezen aan het eind van de coupé een zitplek uit. Weer anderen lopen aan het einde van de coupé een stuk terug voordat ze ergens plaatsnemen. De mensen kiezen allereerst voor een zitplek op een lege bank en dan het liefst bij het raam. Als men plaatsneemt tegenover iemand, kiest men ervoor om aan het gangpad te zitten, schuin tegenover de ander. Iedereen die een tas heeft en plaatsneemt op een lege bank, zet de tas op de lege plaats naast zich. Wanneer iemand vraagt de tas weg te halen om daar te kunnen zitten, doet iedereen dat. De meesten nemen de tas dan op schoot, als een

soort wiegenkindje. Bijna iedereen houdt de jas aan in de trein. Twee mensen zitten met gekruiste armen. De meeste reizigers zoeken een bezigheid zodra ze hebben plaatsgenomen; de een belt, de ander leest of eet en weer een ander luistert naar een walkman of schrijft in een notitieboekje [observeert zij zichzelf]. Aan de lichaamshouding kan men zien dat men elkaar liefst niet aanraakt of gadeslaat. Mensen aan de raamkant zitten met hun lichaam naar het raam gedraaid, die aan het gangpad de andere kant op. Oogcontact wordt vermeden door gezichten van elkaar af te wenden.

Er is waarschijnlijk geen situatie waarin het dilemma van 'privacy in public' zich zo acuut aandient als in een trein waar mensen opgescheept worden met de nabijheid van anderen, een onbedoeld neveneffect van hun wens zich te verplaatsen van A naar B. Men vindt dan ook nergens zoveel strategieën om het ongemak van de ongewenste aanwezigheid van vreemden te verminderen als in de trein. In de zojuist aangehaalde observatie komen er diverse aan bod. Het begint met het zoeken naar de meest lege zitplaats, de keuze voor een zitplaats aan het raam, het afwenden van het lichaam, het vermijden van oogcontact, het gebruik van tassen om de plaats naast zich onbezet te houden, het aanhouden van een jas als een buffer tegen het naderende lichaam van de medereiziger, de armen beschermend voor het lichaam kruisen, een boek of een krant die niet alleen de ruimte afschermen, maar ook een natuurlijk 'excuus' bieden om de – ongepaste – aandacht voor medereizigers af te leiden. Walkmans, diskmans en mobiele telefoons (om te sms'en en berichten te lezen) dienen hetzelfde doel. Het raam is een uitkomst. Niet alleen biedt het een fysieke bescherming voor het privé-domein van de reiziger, het zorgt ook voor de hoognodige afleiding.

De publieke ruimte van de treincoupé is zo ongemakkelijk omdat men lang met elkaar *stil* zit. Niemand beweegt. Het kijken naar elkaar gaat daarom onmiddellijk over in staren of zelfs gluren, een hoogst ongemakkelijke situatie, temeer daar iedereen tegelijkertijd subject en object van kijken is. Het natuurlijke kijken naar iemand die passeert – even maar, en dan is hij voorbij – is hier niet mogelijk. Ook de blik die op de ander gericht mag zijn tijdens een gesprek is hier geen optie, althans niet voor de reizigers die zwigend naast en tegenover onbekenden zitten. Gelukkig beweegt de trein door een landschap of een stad, en het raam laat dat zien. De ogen kunnen zich op natuurlijke wijze op de voorbijschietende mensen en objecten richten, weg van de anderen die ook een veilige plek zoeken voor hun ogen, zoals een verlegen spreker die niet weet wat hij met zijn handen moet doen.

Zoals het raam het passerende landschap toont, laat het boek of de krant een andere beweging zien waar de ogen zich op mogen richten: een lopend verhaal, een bericht. En hetzelfde geldt voor de mobiel en voor de muziekproducerende objecten waarbij men de ogen kan sluiten, zogenaamd om intenser van de muziek te genieten. En ten slotte is er de meest natuurlijke afsluiting van de wereld, de al of niet voorgewende slaap.¹

Al deze strategieën voor het behoud van een stukje privacy in de trein beginnen op het perron. Studente Matthea de Jong observeerde het gedrag van mensen op Perron 10 van het Centraal Station in Amsterdam. Ze schrijft:

17.15 uur: Mensen staan te wachten op de trein van 17.36. Ik zit op een bankje. De regel lijkt dat er hooguit drie mensen op een bankje mogen zitten, een vierde wordt met argusogen bekeken. Om te voorkomen dat er nog een vierde bij komt zitten, wordt een grote reistas op de bank gezet. De tas dient als een verlenging van het lichaam, als een schild ter verdediging van de ruimte. (...) Iets anders wat ik in het uur negen keer observeer, is dat men een krant of tijdschrift gaat lezen. De lezers houden de krant zodanig grotesk vast dat het lijkt alsof ze zoveel mogelijk ruimte voor zichzelf willen reserveren. (...) De krant verbergt de persoon erachter. Deze heeft een privé-ruimte gecreëerd die zonder brutaliteit niet verstoord kan worden.

17.25: Het wordt drukker op het perron. Mensen verspreiden zich gelijkmatig over het perron. Het zijn net atomen die zich naar het minst drukke plekje haasten. De wet van de diffusie. Niemand gaat dicht bij een ander staan.

17.30: De trein arriveert. De regels die tot dat moment golden, worden van alle kanten geschonden. De reizigers weten niet hoe snel ze naar de witte lijn moeten snellen om straks de beste plek te veroveren. (De trein stopt) Alle schaamte valt van de reizigers af. Men holt en struikelt om zo snel mogelijk bij de deuren te komen. (...) De passagiers die de trein uitstappen moeten zich door de menigte heen worstelen. Het gaat met moeite. Mensen staan tegen elkaar aan zonder dat ze er problemen mee hebben. Tassen worden wel stevig vastgehouden, maar het lijkt of het mensen niet meer kan schelen dat ze zo op elkaar staan.²

1 De echte slaap heeft echter ook nadelen en veroorzaakt wederzijdse gêne. Onbedoeld en onbewust verradt de slaper enkele intieme details van zichzelf aan onbekenden, die daar vervolgens weer onaangenaam door getroffen kunnen worden: openhangende mond, snurken, kwijlen, ongewenst lichaamscontact (cf. Van der Geest 2002).

2 Over de veldslagen die op Amsterdamse perrons geleverd worden schreef Brana-Shute, een Amerikaanse antropoloog, een korte moraliteit. Het feit dat 'The

De waarneming is herkenbaar en komisch; komisch omdat de goede plek die de vorsten weten te bemachtigen onmiddellijk zijn waarde verliest als de coupé volstroomt. Het gedrag is irrationeel in de zin dat degene die zich 'prinsheerlijk' als enige op de vierzitplaatsen nestelt, weet dat hij binnen enkele tellen zijn territorium zal moeten delen met anderen. De enige winst is misschien dat hij een raamzit bemachtigt. Het nadeel is echter dat de hardloper niet kan kiezen met wie hij het komende halfuur de ruimte zal moeten delen. Toch haast men zich voor de beste plaatsen... Het gedrag is vooral symbolisch en psychologisch, men *doet* in ieder geval iets, men geeft zichzelf het gevoel niet passief te blijven. Het feitelijke effect doet minder terzake, is even irrationeel (of rationeel?) als de automobilist die in de stapvoets rijdende file voortdurend van baan wisselt.

De regels van afstand houden gelden met name in eetgelegenheden. Studente Anna Stegeman schrijft:

Een paar maanden geleden zat ik in de Mensa (studentenrestaurant) te eten terwijl het vrij rustig was. Ik zat alleen aan een tafel met acht stoelen maar na een tijdje kwam er een man bij me aan tafel zitten die op de stoel naast me ging zitten. Ik voelde meteen dat hij inbreuk maakte op wat ik op dat moment beschouwde als mijn persoonlijke ruimte. Hij had net zo goed ergens anders of in ieder geval op een andere stoel aan dezelfde tafel kunnen gaan zitten, er was immers plaats genoeg.

Na een uur observeren, enkele maanden later, in dezelfde Mensa, terwijl het niet druk is, concludeert ze:

Alle mensen gingen zonder uitzondering aan een lege tafel zitten. De meesten gingen bovendien aan het uiteinde van een tafel zitten. (...) Een opvallend punt was verder dat mensen alleen meer in de periferie van de ruimte plaatsnamen terwijl groepjes eerder kozen voor het centrum van de ruimte. (...) Van de mensen die alleen waren ging meer dan de helft zitten lezen of bellen, alsof zij probeerden zichzelf een houding te geven in plaats van alleen maar te eten en voor zich uit te staren. De mensen in groepjes hadden dit niet nodig; die hadden elkaar.

Dutch don't queu' bracht hem in grote verwarring. Hem was met name het lichamelijke contact tijdens het gedrang op de roltrap een gruwel (Brana-Shute 1990).

Mensen die *samen* kwamen gedroegen zich dus heel anders. Zij gingen vaker in het midden zitten en 'eisten' als het ware de ruimte voor zich op, over groepen van mensen kom ik later te spreken.

Er zijn vele plaatsen waar mensen zich gedurende enige tijd noodgedwongen samen ophouden omdat ze op hun beurt wachten, bijvoorbeeld in een winkel, een wachtkamer of in een museum voor een beroemd schilderij. Gewoonlijk hebben de wachtenden geen enkele relatie met elkaar, afgezien van het gemeenschappelijk doel waarvoor zij zich daar bevinden. Zij keren zich dan gewoonlijk ook niet tot de anderen. Het verbreken van deze code wordt vaak als onaangenaam ervaren. Beschaafd gedrag in dergelijke situaties is zich niet met anderen bemoeien en niet de orde 'verstoren'. Een studente observeerde het wachten van studenten in een computerruimte tot een computer vrijkwam. Hoewel alle wachtenden studenten waren, vermeden ook zij alle contacten en wachtten beleefd op hun beurt. De strategieën die mensen in treinen volgen om zichzelf in zwijgzaamheid een houding te geven, werden ook hier beproefd: lezen, sms'en, naar mensen (en objecten) verder weg kijken (zolang die niet terugkeken).

Zodra iemand bemerkte dat hij nog niet aan de beurt was ging die aan zijn kleding plukken, tegen de muur hangen, enzovoort. Nooit kwam er een gesprekje op gang tussen onbekende wachtenden, zelfs geen glimlach werd uitgewisseld. Als de blikken van twee mensen elkaar kruisten, leek dat per ongeluk te gebeuren en keken beiden zo snel mogelijk weer voor zich uit.

De bedreiging van de privacy door anderen is het grootst naarmate men minder 'beschermd' kleding draagt. Het publieke zwembad is zo'n plek waar men zich bijna ontkleedt in de menigte begeeft. De regels ter vermindering van inbreuk op privacy worden er extra strikt nageleefd. Tegen elkaar aan dringen met de kleren aan, dat kan nog, zoals we gezien hebben op het perron, maar in badpak doe je dat niet. Geertje Laurijssen noteerde wat observaties bij haar bezoek aan het zwembad.

De meeste mensen kiezen het trapje om in het water te gaan. Zorgvuldig kijken ze of er genoeg plaats is om zich in het water te begeven. Anders wachten ze tot de anderen uit de buurt zijn. Ook degenen die in de buurt van het trapje zwemmen, houden dat in de gaten. Als zij zien dat mensen het water in willen, zwemmen zij iets sneller door of wisselen van baan om plaats te maken... Sommigen springen gewoon in het water. De 'omzwemmenden' krijgen spetters in hun gezicht.(...) Rugzwimmers maken zich niet druk om de ruimte. Zij

verwachten dat de hun medezwemmers hen zien aankomen en plaats zullen maken. De meesten schijnen dit te accepteren en zwemmen in een bocht om de rugzwemmer heen. Toch doen zich enkele botsingen voor. De rugzwemmer verontschuldigt zich. De 'aangevallen' zwemmer lijkt geïrriteerd maar antwoordt toch: 'O, geeft niet.'

Nog delicateser wordt het onder de douche, die nu eenmaal een sterk privé-gevoel oproept. Net als het toilet is de douche een plek waar men thuis gewoonlijk alleen is. In het zwembad is het echter een plaats die je met anderen moet delen. Dat geeft enig ongemak:

De douches kozen mensen zorgvuldig uit. Als het rustig was, ging men zo ver mogelijk van de andere douchers af staan, liefst aan de andere muur. Zelden de douche direct naast een andere douchende persoon. (...) Sommigen douchten bescheiden en snel en namen weinig ruimte in beslag. Anderen gingen ongegeneerd uitgebreid douchen en een enkeling schroomde niet zijn geslachtsdelen te wassen wat tot verbaasde (soms afkeurende) gezichten leidde van mensen in hun directe omgeving.

Observerend onderzoek heeft zijn beperkingen, zoals ook Müller ontdekte; hoe moeten wij het gedrag van de geslachtsdelenwassende man interpreteren? Heeft hij gewoon lak aan de aanwezigheid van anderen en behoort hij tot de categorie van mensen (zie verderop) die de publieke ruimte als hun thuis beschouwen? Of lijdt hij aan een verhulde vorm van exhibitionisme? Het zijn geen vragen die men gemakkelijk kan stellen daar in de douche. De vragen zelf zouden de orde nog meer verstoren.

De privacy van de dingen

Het gevoel van privacy in de publieke ruimte breidt zich uit over de dingen die op een of andere wijze verbonden zijn met individuen. De tassen die mensen in de trein naast zich leggen zijn niet alleen buffers tegen invasies door anderen, het zijn tegelijkertijd metonymische verlengstukken van het lichaam van de eigenaar. Het is dan ook niet mogelijk een tas op de tas van een ander te leggen, dat zou bijna even verkeerd zijn als op zijn/haar schoot te gaan zitten. Een tas is een stukje persoon dat naast de bezittende persoon zit. Daarom werkt de buffer ook zo goed.

Voor kleding geldt hetzelfde. Petra ten Hoeve, in de spitstrein, schrijft:

Wanneer iemand naast mij per ongeluk op mijn jas gaat zitten, zeg ik pardon. De persoon licht zijn zitvlak even op, zodat ik mijn jas kan terugtrekken. Waarom vind ik het onprettig als iemand op mijn jas zit? Ik heb het gevoel dat hij aan een deel van mij komt.

Metonymische uitbreidingen van het individu zijn er in vele soorten en maten. De rook van een sigaret, het geluid van een stem, de lichaamsgeur, de warme zitting die overblijft als de medereiziger opschuift of vertrekt, de spetters van de andere zwemmers in het zwembad, de plas water in het kleedhokje, de borden en het bestek van een vorige eter, de hond van de voorbijganger, het zijn allemaal onaangename tekenen van de aanwezigheid van anderen die ongevraagd het privé-domein van iemand binnendringen. Ongewenste intimiteiten dus. Die zorg om de privacy der dingen komt heel treffend naar voren in de wijze waarop de badgasten in het zwembad hun shampooflesjes ordenen op het muurtje van de doucheruimte: op veilige afstand van elkaar, alsof het de douchende mensen zelf zijn.

Ordeverstoorers

Niet alle gebruikers van de publieke ruimte houden zich even zorgvuldig aan de ongeschreven regels van privacy. Het is leerzaam om deze ordeverstoorers nader te beschouwen.

Eén categorie bestaat uit individuen die zich in een groep bevinden. Leden van een groep hebben geen probleem met de onderlinge privacy, ze zijn immers een groep en staan voor elkaar open. Daar komt nog bij dat ze 'samen sterk' zijn en er minder voor terugschrikken de privacy van anderen in het gedrang te brengen. Luidruchtigheid en hinderlijk gedrag zijn hoofdzakelijk afkomstig van groepen. Openbaar geweld, de uiterste vorm van ordeverstoring, wordt nagenoeg altijd door groepen gepleegd.

In de observaties van de studenten zijn talrijke voorbeelden van dergelijk groepsgezag te vinden. Stelletjes en grotere groepen zijn luider en 'agressiever' in ruimtes zoals treinen, eetgelegenheden, bibliotheken en wachtkamers. Ze schrikken er niet voor terug om zich dichtbij individuen te vestigen omdat ze – nogmaals – samen sterk zijn en niets hoeven te vrezen van de eenling. 'Met drie mensen maak je soms, als je een beetje bravourige types hebt, sneller contact met andere mensen, dan in je eentje aan de bar,' vertelt een man in Müllers boek (2002: 125).

Een karakteristiek voorbeeld van een dergelijk groepsgedrag werd geregistreerd in het zwembad:

Degenen die deze ochtend de meeste ergernis wekten vormden een groep van ongeveer zeven zwemmers met flippers en duikbrillen (...). Zij hielden zich niet aan de banen en zwommen onder anderen door. Mensen die boven hen zwommen keken beduusd naar beneden om te zien wat er zich onder hen afspeelde. Hoewel hun gedrag veel ergernis veroorzaakte, trad niemand tegen hen op.

Een bijzonder geval van 'groepsgedrag' is misschien het bellen in openbare ruimtes. De gesprekspartner is weliswaar niet fysiek aanwezig, maar misschien geeft zijn/haar telefonische aanwezigheid het bellende individu toch het lef om anderen op deze wijze te storen met lange privé-verhalen.

Een tweede categorie van 'ordeverstoorders' zijn degenen voor wie de betreffende publieke ruimte in zekere zin hun 'thuis' is. Zij vormen een bont gezelschap: conducteurs in trams en treinen, barkeepers en kantinejuffrouwen in eet- en drinkgelegenheden, bedelaars en politieagenten op straat, suppoosten in het museum, badmeesters in het zwembad, lokettisten in de stationshal, enzovoort. Een observatie: Twee studentes zitten in de trein notities (observaties!) te maken. Een conducteur verbreekt de stilte en knoopt een kort gesprek aan:

'Druk aan de studie?'

'Ja,' antwoorden wij lachend.

'Gaat het goed?'

'Ja, prima.'

'Dus we hoeven je niet bij te spijkeren?'

'Nee hoor,' lachen wij, 'als we het even niet meer weten, zoeken we u wel op. Goed?'

Op het perron passeert een conducteur die vrolijk het openingsdeuntje van de Dikke en de Dunne fluit. Niemand die zich verbaast, het is immers een conducteur. In het kerkje in de Kalverstraat is iedere bezoeker met zichzelf bezig, maar de vrouw die er de wacht houdt, groet iedere bezoeker die binnenkomt heel uitdrukkelijk. De kantinejuffrouw roept luid door het leeszaaltje van de bibliotheek: 'Tosti', en ook de instructeur in de sportschool geeft zijn aanwijzingen met luide stem. Deze ordeverstoorders verstoren geen orde. Ze zijn op hun eigen privé-terrein en alle andere aanwezigen zijn als het ware bij hen te

gast. Ze gedragen zich alsof ze thuis zijn en dat wordt geaccepteerd. Zij zijn ordeverstoorders én orbewoorders.

Een derde categorie zijn kinderen. Cultuur is: weten hoe men zich dient te gedragen. Van kinderen mag men dat niet altijd verwachten. Zij moeten dat nog leren en hun 'ordeverstoringen' worden daarom gewoonlijk geaccepteerd – soms zelfs met een glimlach van vertedering als het om heel kleine kinderen gaat. Suzanne Reitsma bevindt zich in de aankomsthal van Schiphol waar de volwassenen zich keurig aan regels houden en achter het hekje blijven staan.

De kinderen, daarentegen, gedroegen zich heel anders (...). Ze renden heen en weer, speelden op de hekken en kwamen zoveel dichter in de buurt van onbekenden dan de volwassenen (...). De kinderen waren ook de enigen die achter het hek kwamen, om te spelen of een reiziger te begroeten. Slechts eenmaal begaf een volwassene zich achter het hek, om een jongetje weg te halen.

Kinderen kunnen als buffers tussen volwassen mensen functioneren omdat ze minder op hun privacy gesteld zijn en zich gemakkelijker aan de grenzen van het privé-domein van volwassenen ophouden. Ze kunnen echter ook vanaf die plek verbindingen leggen en ervoor zorgen dat volwassenen met elkaar in gesprek raken. Ze kunnen, net als honden die zich nog minder om hun privacy bekommeren, het ijs breken. Ouders in de publieke ruimte komen via de 'ordeverstoringen' van hun kinderen met elkaar in contact. Het initiatief daartoe hebben ze zelf niet hoeven nemen; daar heeft een onverdacht, onschuldig kind voor gezorgd. Dat is veel veiliger dan zelf iemand aanspreken. De positie van het kind is echter ambigu, het heeft recht op clementie, maar het is tegelijkertijd een metonymische verlenging van de oudere in zijn omgeving. Subtiele elementen leiden ertoe dat het kind de ene keer geëxcuseerd wordt en de andere keer als hinderlijk afgewezen, waarbij – in het laatste geval – de verantwoordelijke volwassene eigenlijk de kritiek krijgt.

Een heel aparte soort van ordeverstoorders zijn de tegenhangers van kinderen, oudere mensen die blijkbaar vasthouden aan de cultuur van hun eigen tijd toen het nog beleefd was anderen in het openbaar te groeten en gesprekken aan te knopen. In de trein reizen ouderen op een andere manier dan de forenzen die op hun dagelijks gang naar werk en terug naar huis met rust gelaten willen worden. Voor ouderen zal de reis eerder een evenement zijn. Zij reizen meer om het reizen en staan veel meer open voor contacten tijdens de reis. Een van de studenten registreerde een gesprek tussen een oudere man en een andere reiziger. Het gesprek begon met een opmerking van eerstgenoemde over de

mooie tas van de ander. Het is onwaarschijnlijk dat een jonger persoon zo'n gesprek zou beginnen.

Dan zijn er nog de sociaal bekwamen die het zich kunnen permitteren de regels te overtreden zonder dat dit ergernis opwekt. Ze hebben charme en *Schwung* en zijn zeker van zichzelf. Zij zijn een beetje als de 'thuisspelers' van de tweede categorie want ze voelen zich op hun gemak in de publieke ruimte, alsof ze er inderdaad 'thuis' zijn. Het zijn de personen die in grote getale het boek van Thaddeus Müller bevolken, maar waarvan de studenten tijdens hun observaties weinig sporen hebben gezien.

En tot slot zijn er de onaangepasten die zich niets aantrekken van de regels van het openbare verkeer en veelal irritatie opwekken door de wijze waarop zij het privé-territorium van onbekenden binnendringen. De vreemd uitgedoste man in de trein die een onaangename lucht verspreidt en zijn plastic tassen hinderlijk in het gangpad plaatst, is een voorbeeld. De zitplekken om hem heen blijven het langst onbezet. Als er uiteindelijk iemand per ongeluk of noodgedwongen bij hem plaatsneemt, begint hij luid een verhaal af te steken dat de ander zolang mogelijk tracht te negeren, totdat hij zich, in een mengeling van beleefdheid en verlegenheid, genoodzaakt ziet een paar nietszeggende woorden terug te zeggen. De omgeving luistert gegêneerd of geamuseerd toe, zonder dat te laten merken. Soms wordt de 'vreemdeling' heimelijk tot gek bestempeld en kan dan de rol van het kind krijgen dat mensen in de publieke ruimte even nader tot elkaar brengt. Medereizigers wisselen blikken van verstandhouding en kunnen zich zelfs in het gesprek gaan mengen.

Vreemdelingen, zoals toeristen, behoren tot dezelfde categorie. Hun 'fouten' worden getolereerd; ze zijn 'acceptably incompetent' omdat ze, net als kinderen, de regels niet kennen en zich kunnen permitteren anderen aan te spreken met vragen of gewoon om een gesprek te voeren.

Sommige van de deviante gebruikers van de publieke ruimte verstoren de orde openlijk en luidruchtig, anderen doen dit in het geniep. Sommigen maken hardop opmerkingen en staren hinderlijk naar anderen. Anderen worden stiekem handtastelijk, bijvoorbeeld in overvolle metro's. Dat laatste is uiterst riskant maar het risico kan beheerst worden door voor te wenden dat de aanraking onvrijwillig is. Als de ander echter instemmend reageert (zonder dat overigens ondubbelzinnig te laten blijken, want het risico van gezichtsverlies geldt voor beiden) ontstaat er wederzijdse 'overtreding' van de privacyregels. Dit 'misbruik' van 'privacy in public' wordt beschreven door Louis Paul Boon in zijn laatste boek *Eros en de eenzame man*:

Maar ik werd verder opgedrongen, tot tegen de achterkant van de bus aan. (...) Opnieuw lag mijn hand tegen een dij aan, smaller en ranker nu. En weer gleed mijn hand stilaan naar het kontje toe... en toen er weer bij een halte duwen en stampen aan te pas kwam, lag mijn hand halfweg de dij, onder het rokje. Ik trachtte, achter haar staande, het gezichtje te zien. Maar ze keek net als ik daarstraks de wegsnellende straten na (Boon 1980: 181).

Conclusie

Met dit laatste citaat lijken we heel ver afgedwaald van de observaties van de studenten die juist afstand en verplichte onverschilligheid noteerden in de publieke ruimte. Toch zit er ook in die observaties meer aandacht voor anderen dan 'meets the eye'. De regels van het openbare verkeer zijn inderdaad Eliasiaans: bemoei je niet met anderen, wees ingetogen en beleefd, veroorzaak geen pijnlijke toestanden, beheers je. Zoals in alle cultuur, hebben we hier te maken met een flinke dosis theater, 'performance'. Gebruikers van de openbare ruimte dienen onverschilligheid (en tolerantie) ten aanzien van anderen voor te wenden, maar dat wil nog niet zeggen dat ze altijd onverschillig en tolerant zijn.

Het oogcontact-spel laat deze spanning 'tussen droom en daad' nog het treffendst zien. De krampachtigheid en haast waarmee oogcontact verbroken wordt als de ene persoon de ander 'betraapt' op kijken suggereert dat er geen sprake is van onverschilligheid maar dat men het zich niet kan permitteren interesse in de ander openlijk te laten blijken. Interesse tonen in een ander in een publieke ruimte is ongepast, een *taboe*, dat wil zeggen een verbod waarvan men weet dat het onterecht en toch dwingend is.

Tijdens het lezen in de trein kunnen de gedachten bij de persoon naast of tegenover de lezer zijn en is het boek vooral een middel om die 'ongepaste' nieuwsgierigheid te verbergen. Op dezelfde wijze kan de reiziger die ogen-schijnlijk door het raam naar buiten kijkt, dat raam gebruiken als een spiegel om zijn/haar medereiziger te bespieden... tot het moment dat die medereiziger hetzelfde doet en het taboe in werking treedt.

Kortom, gedrag in de openbare ruimte is een ingewikkeld spel van veinzen en ontveinzen, een verwarrend mengsel van ongewenste en gewenste intimiteiten die beide echter op straffe van gezichtsverlies vermeden moeten worden.

Op deze wijze kunnen we misschien Thaddeus Müllers warme stad verenigen met de – op zijn minst geveinsde – koude stad die mijn studenten beschreven. Natuurlijk, er is veel meer. Er is, zoals gezegd het verschil der jaargetijden: het zonnige Vondelpark tegenover het tochtige perron in januari. Een groep

mensen voor een stoplicht is iets anders dan een clubje terraszitters. Er is ook het verschil in onderzoeker: de man Thaddeus tegenover de – hoofdzakelijk vrouwelijke – studenten. Hun insteek was verschillend, hun interesses eveneens. De studenten werden op pad gestuurd om te kijken hoe mensen ‘strijd leverden om de ruimte’; Müller zocht naar warmte.

En dan is er nog het verschil in onderzoeksmethode. De studenten hebben slechts geobserveerd, zo neutraal en afzijdig als mogelijk was. In een latere reflectie op zijn onderzoek schrijft Müller (2002b: 26): ‘De afstandelijkheid van het observeren creëert misschien wel voor een belangrijk deel het beeld van de koude stad.’ Zelf, hebben we al opgemerkt, meldt hij nauwelijks eigen observaties in zijn boek maar vraagt zijn informanten om herinneringen aan ‘warme’ ervaringen. Eén zo’n ervaring overschaduwde uiteraard duizend niet-ontmoetingen en wordt levendig herinnerd. Bovendien zijn veel van de prettige ervaringen helemaal geen ontmoetingen maar gebeurtenissen op veilige afstand, zoals vanaf een terrasje kijken naar passanten of gezellig winkelen, dat wil zeggen kijken naar dingen die men meestal niet eens koopt.

Zelden heb ik het effect van de onderzoeker-als-zijn-eigen-instrument-eigen-data zo duidelijk gedemonstreerd gezien. Müller was zelf de warme stad en verbreedde die warmte onder zijn gesprekspartners. Hij geeft dat eerlijk toe.

De warme stad gaat over een sociale wereld waarvan ik zelf deel uitmaak. Dit maakte mijn werk bij voorbaat discutabel voor anderen...’ (Müller 2002b: 28).

en:

Vaak zeiden informanten vooraf dat ze de stad niet warm vonden. Maar tijdens het interview vertelden ze over interacties waarin sprake was van positieve betrokkenheid. Geregeld belden ze me later op en vertelden dat ze nu met een andere blik naar de stad keken en gaven ze voorbeelden van de warme stad (2002b: 27).

In een bespreking van een eerdere versie van deze beschouwing vonden de studenten dat ik te ver ging in mijn interpretaties en te veel ‘strategie’ zag. Een bekend probleem bij antropologen (zie bijvoorbeeld Keesing 1987). Veel dingen doe je gewoon omdat ze voor de hand liggen, niet met een speciale bedoeling. Een tas naast je neerleggen in de trein bijvoorbeeld. Waar moet je de tas anders laten? En je jas aanhouden; moet je hem dan uittrekken als je over vijftien minuten al op je plaats van bestemming bent? Ze hebben half gelijk maar onderschatten de symboliek van het alledaagse handelen.

Het is duidelijk dat Wirth, Lofland, Goffman en al die andere aanhangers van de urbanistische visie gelijk hadden met hun beschrijving van de koude stad. Loflands 'symbolische transformatie' die afscherming en wederzijdse onverschilligheid teweegbrengt, heerst almachtig in de publieke ruimte. Müller maakt echter aannemelijk dat we die onverschilligheid niet altijd letterlijk moeten nemen. Wederzijdse desinteresse kan het tegenovergestelde verbergen. Warmte, belangstelling, nieuwsgierigheid en aantrekking gedijen vaak in hun ontkenning.

Literatuur

- Boon, L.P. (1980) *Eros en de eenzame man. Een droefgeestig en schandelijk porno-verhaal*, Amsterdam: Arbeiderspers.
- Brana-Shute, G. (1990) 'Catching the 7:30 to Utrecht. A morality tale', *Etnofoor*, 3 (2): 95-98.
- Brunt, L. (1989) *Magie van de stad*, Meppel: Boom.
- Cox, H. (1965) *The Secular City*, New York: Macmillan.
- Geest, R. van der (2002) Slaperig in de trein. Ongepubliceerd manuscript.
- Goffman, E. (1963) *Behavior in Public Places. Notes on the Social Organization of Gatherings*, New York: Free Press.
- Keesing, R.M. (1987) 'Anthropology as interpretative quest', *Current Anthropology*, 28: 161-169.
- Lofland, L.H. (1985) *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space*, Prospect Heights, Ill.: Waveland Press.
- Milgram, S. (1977) *The Individual in a Social World. Essays and Experiments*, Reading MA: Addison-Wesley.
- Müller, Th. (2002a) *De warme stad. Betrokkenheid bij het publieke domein*, Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Müller, Th. (2002b) 'Over de sociologie van twee, drie seconden', *KWALON*, 7 (3): 25-29.
- Wirth, L. (1938) 'Urbanism as a way of life', *American Journal of Sociology*, 44 (1): 1-24.